

15 Temmuz Sonrası Askeri Eğitim Demokratikleştirilmesi: Fırsatlar, Riskler ve Yol Haritası

Ömer Aslan

Dr. | Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Fakültesi

Öz

Başarısız 15 Temmuz darbe girişimi, AK Parti hükümetine, Türkiye’de sivil-asker ilişkilerini sahici ve kalıcı şekilde demokratikleştirme adına yeni (ve ikinci) bir fırsat ve büyük bir uzlaşma zemini sundu. Böylece hükümet, önceki yıllarda adım atmadığı, orduya ‘has’ alanlarda ciddi değişiklikler yapma şansına erişti. Ordu içinde müdahaleci kurumsal kültürü devam ettirdiği ve nesilden nesle aktarmaya yaradığına inanılan askeri eğitimde önemli değişiklikler yapma imkanı doğdu. Ancak birçok konu henüz açıkça tartışılmış veya tam olarak netleştirilmiş olmadığı gibi reformun taşıyıcısı olacak insan sermayesi (sivil uzmanlık) de henüz mevcut değil. Askeri eğitim müfredatının da askeri kurumsal kültürün dönüşümü amacına uygun düşecek şekilde değiştirilmesi gerekiyor. ‘Günümüz Türk Toplumunu’ ve ‘Demokratik Sivil-Asker İlişkileri’ gibi derslerle, bundan böyle askeri eğitimlerde; vatanseverliğin ordu da dahil kimsenin tekelinde olmadığını; demokrasilerin dünyanın hiçbir yerinde ‘rasyonel demokrasi’ olarak işlemediğini; geçmiş darbelerin ülke sorunlarını çözmek bir yana, sorunları daha da kronik hale getirdiğini ve en önemlisi, ordunun savaşa kabiliyetine zarar verdiğini; eğitim, ekonomi, toplumsal yozlaşma vb. konuların ordunun uzmanlık alanı dışında kaldığını; ‘tehdit’ tanımlamalarının orduların değil, seçilmiş hükümetlerin uhdesinde olduğunu öğretilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Askeri eğitim, müfredat, kurumsal kültür, Milli Savunma Üniversitesi, Türk Silahlı Kuvvetleri

Democratization of Military Education After 15 July: Opportunities, Risks and a Roadmap

Abstract

The failed July 15th coup attempt has provided the AK Party government with a new opportunity and an initially wide consensus to undertake a more permanent democratization drive in civil-military relations in Turkey. It has now stepped, though with emergency decrees, into forbidden areas of civil-military relations by taking such radical steps as shutting down military schools, believed to imbue officers with interventionist mentality from little ages, bringing all military education under newly-minted National Defense University, and making the military responsible to National Defense Ministry. As such, the government now has the chance to democratize Turkish military’s organizational culture, which is maintained and transmitted through military education and training.

However, several issues remain undiscussed openly. What sort of a military curriculum is needed to have military officers, who will be both competent in military affairs and willingly subordinate to an elected government? A few target behaviors may be determined. First, fu-

ture officers must be so raised that nobody including the army has monopoly over patriotism. Officers' longstanding understanding of 'rational democracy' must be challenged to the core. More, officers must be taught and educated to know that defining what counts as 'threats' to national security is strictly the preserve of an elected government. Officers must be repeatedly told that they may entertain private ideas about finance, development, education, and various societal issues but solution to these are absolutely unintelligible to them as they lay outside their expertise.

Key Words: Military education, curriculum, organizational culture, National Defense University, Turkish Armed Forces

Giriş

Siyasi iktidar, başarısız 15 Temmuz darbe girişiminin ardından sivil-asker ilişkilerinde ikinci büyük reform denemesine girişti. 15 Temmuz'dan bu yana geçen sürede sivil-asker ilişkileri alanında ilk dönemde dokunul(a)mayan birçok konuda olağanüstü hal kararnameleriyle değişikliklere gidildi. Oldukça radikal bir adım olarak askeri liseler kapatılırken, tüm askeri eğitim yeni kurulan Milli Savunma Üniversitesi çatısı altında toplandı. Önceki dönemde gerçekleştirilemeyen kara, hava ve deniz kuvvetlerinin Milli Savunma Bakanlığına bağlanması konusu yeni dönemde nihayete erdirildi. Milli Savunma Bakanlığına ilk defa askeri rütbelerle donatılan sivil müsteşarlar atandı. Tüm bu ve benzeri yasal ve teknik değişiklikler bu halleriyle Türkiye'de askeri eğitimin de demokratikleştirilmesine imkan verecek daha uzun soluklu bir dönüşüm sürecini *başlatma potansiyeli taşımaktadır*.

Sivil-asker ilişkileri ve demokratik geçiş ve sağlamaştırma literatürü, demokratik sivil-asker ilişkileri için ısrarla askeri eğitimin demokratikleştirilmesi üzerinde durmaktadır. "Eğer ordu personel politikasını [terfi teamülleri] kendi tasarrufunda görüyorsa, bu his ordunun eğitimi konusunda daha bile kuvvetlidir."¹ Askeri eğitimin ordunun bizatihi kendisi tarafından yönetilmesi, hem ordulara ilave 'has alan' ve 'ayrıcılık' sağlıyor olması hem de müdahaleci kurumsal kültürün beslendiği en önemli kanallardan birinin ordunun kontrolüne bırakılıyor olması bakımından eleştirilmektedir. Gerçekten de, siyasi orduların müdahaleci tutumları askeri eğitimlerle sürdürülür, meşru gösterilir ve sonraki nesle aktarılır. TSK mensubu emekli bir orgeneralin de yazara söylediği gibi, "askeri okullarda önce fiziki tehditten yola çıkılır, ama sonra bu değişir, ekonomik çöküntü de, kültür emperyalizmi de bir tehdit olarak algılanmaya başlanır. Yani iç meseleler de bu genişleyen tehdit kavramının içine sokulmaya başlanır. Asker olarak *senin işin de bu; senin bir görevin*

1 Narcis Serra, *Demokratikleşme Sürecinde Ordu: Silahlı Kuvvetlerin Demokratik Reformu Üzerine Düşünceler*, çev.: Şahika Tokel, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.218

var, sabah kalkıyorsun, ülkede ne oluyor ne bitiyor diye bakıyorsun, gazete, dergi, televizyon, daha genel büyük resme bakıyorsun. Buna göre *programlanmışsın bir kere*” (vurgu yazara ait).²

Sivil-asker ilişkilerinde sürdürülebilir demokratikleşme, başka faktörlere ek olarak, askeri eğitimin demokratikleştirilmesi ve bu yolla, yalnızca darbelerle kendisini açığa vurduğu düşünülmemesi gereken müdahaleci askeri kurumsal kültürün uzun vadede dönüştürülmesi ile mümkün olabilir. Aksi takdirde, “ordu kanun değiştirmekle profesyonel davranışın garantisini otomatik olarak vermez.”³ Bu nokta Türkiye’de konunun uzmanlarınca kabul edilmekle birlikte, somut önerilerin güdük kaldığı ve içeriği doldurulmadığı bir alandır. Bu makalenin amacı bu boşluğu da doldurmak niyetiyle, ilk olarak askeri eğitimin ne anlamda demokratik sivil-asker ilişkilerinin önünde engel olduğunu göstermek, askeri eğitimin nasıl ve hangi adımlarla demokratikleştirilebileceğini tartışmak ve bu anlamda somut öneriler ve ikazlarda bulunmaktır.

TSK ve Müdahaleci Kurumsal Kültür

Türk Silahlı Kuvvetleri Cumhuriyetinden kuruluşundan yakın zamana kadar iktidarı belirleyen (*kingmaker*), dönem dönem de iktidarı doğrudan eline alan aktör oldu.⁴ Ordu Atatürk’ün ölümüyle birlikte kaynamaya başlamış, İsmet Paşa’nın Cumhurbaşkanı olmasında da, Demokrat Parti’nin seçimleri kazanmasında da en güçlü siyasal aktör olarak devreye girmişti.⁵ 27 Mayıs’la birlikte ordunun siyasal aktörlüğü tescillendi ve ordunun kendine biçtiği (ancak ordu içinde farklı grupların farklı anlamlar da yükleyebildiği) ‘rejim muhafızlığı’ rolü kalıcı hale geldi.⁶ TSK kendisini Türk toplumunu Batılı standartlarda modernize eden yegane güç olarak gördü ve kendisini yeni rejimin bekçisi

2 Ö. Aslan yaptığı mülakat, 23 Temmuz 2015; ayrıca Acar Okan, *İsmi Lazım Değil: Hatırladıklarım, Kırk Ambar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015, p. 56; Ümit Cizre, “Problems of Democratic Governance of Civil-Military Relations in Turkey and the European Union Enlargement Zone,” *European Journal of Political Research*, 2004, Cilt: 43, Sayı: 1, s.114.

3 Yalçın Ergül, *Bir Komutanın Not Defteri*, Ka Kitap, İstanbul 2014, s.31

4 William Hale, *Turkish Politics and the Military*, Routledge, London ve New York 1994; Gareth Jenkins, Context and Circumstance, *Turkish Military and Politics*, Oxford University Press, Oxford 2001; “Ümit Cizre, “The Anatomy of the Turkish Military’s Autonomy,” *Comparative Politics*, 1997, Cilt. 29, Sayı. 2, ss.151–166. Amos Perlmutter, *The Military and Politics in Modern Times: On Professionals, Praetorians, and Revolutionary Soldiers*, Yale University Press, New Haven ve London 1977; Talukder Maniruzzaman, *Military Withdrawal from Politics: A Comparative Study*, Ballinger Publishing Company, Cambridge, Massachusetts 1987; Nilüfer Narlı, “Concordance and Discordance in Turkish Civil-Military Relations, 1980-2002,” *Turkish Studies*, 2011, Cilt: 12, Sayı: 2, ss.215-225; Cizre, a.g.e.

5 Numan Esin, *Devrim ve Demokrasi: Bir 27 Mayısçının Anıları*, Doğan Kitap, İstanbul 2005, ps. 98-99

6 Ergül, a.g.e., s.57; Zeki İltter, *Bir Ömür Boyu Askerlik 1919-1972*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2003, s.69; Rıfıkı Salim Burçak, *Türkiye’de Askeri Müdahalelerin Düşündürdükleri*, Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Matbaası, 1988. s. 37.

olduğu kadar kurucusu olarak da algıladı.⁷ Perlmutter, TSK'nın kendine atfettiği rejim, kurucu değerler ve felsefe muhafızlığı rolünü "hakem tipi ordu" kavramıyla açıklamaya çalışırken,⁸ Maniruzzaman, Türk ordusunun 'muhafız/ıslah edici' orduların en iyi örneğini teşkil ettiğini iddia etti.⁹ Her askeri müdahale ordunun müdahaleci reflekslerini yeniler ve müdahaleci bir kurumsal geleneğin oluşturulmasına yol açarken, ordunun sistemdeki rolünü de yasalaştırmasına ve kurumsallaştırmasına da imkan tanıdı.

Demokratik sivil-asker ilişkileri bu uğurda yapılacak teknik ve yasal değişimlerin yanı sıra, bu ilişkiye rehberlik edecek normların da *hem siyasetçiler hem de subaylar* tarafından içselleştirilmesini kapsar. Orduların yasal ve teknik değişiklikler sonucu siyasal sistemin ana arterlerinden çekilmeleri (*extrication*) ile ordunun bir daha geri gelmemek üzere ve geri gelmeyi gayr-ı meşru kabul ederek demokratik sivil-asker ilişkileri normlarını içselleştirmeleri birbirlerinden ayırt edilir. Eğer müdahalelere imkan veren bazı yasal mevzuatın değiştirilmesi, Savunma Bakanlıklarının sivilleştirilmesi ve güçlendirilmesi gibi değişiklikler, demokratik sivil-asker ilişkilerinin *donanımı* olarak nitelendirilirse, siyasal kültüre ve başta 'tabi olma etiği'¹⁰ olmak üzere orduya sinmesi gereken normlar bu programın *yazılımı* olarak görülebilir.¹¹ Yani ordu zaviyesinden bakılacak olursa, demokratik sivil-asker ilişkileri siyasal orduların kurumsal kültürlerinin (de) dönüştürülmesine bağlıdır.¹²

Burada 'organizasyon kültürü'nden veya kurumsal kültürden kastedilen ise "bir kurumun üyeleri tarafından paylaşılan ve bilinçaltında yer alarak kurumun kendisini ve çevresini algılayışını tanımlayan temel varsayımlar ve inançlar"dır."¹³ Organizasyon kültürü kavramıyla silahlı kuvvetler bağlamında anlatılmak istenen ise yalnızca ordu içerisinde terfilerin nasıl yürütülece-

7 Örneğin, Ordu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri illerinde üniversiteye hazırlık kursları açmış, köy destek uygulamalarında bulunmuş, gönüllü velilik hizmetleri sağlamış, meslek kursları açmış, yurt sevgisi eğitimi vermiştir (Akbaş, ss. 273-278). "Harbiye'li Türkiye'nin daima geleceğini düşünmüştür. Yakın Türk tarihinin 60 küsur senesinde bu daime böyle olmuştur. Türkiye'nin mukadderatına o çatı altında düşünmeye alışmış kafalar yön vermiştir. İmparatorluk otokrasisinde ilk hürriyet ışığının nuru o çatı altında parıldadı, Türkiye her yeniliğin, her ileri hamlenin hızını Harbiye'nin potansiyelinden almıştır", Bkz. Dündar Seyhan, Gölgedeki Adam, Nurettin Uycan Matbaası, İstanbul 1966 s. 8; Muzaffer Şahin, *MGK 28 Şubat Öncesi ve Sonrası*, Ufuk Kitabevi, Kayseri 1998, s. 9.

8 Amos Perlmutter, "The Praetorian State and the Praetorian Army," *Comparative Politics*, Nisan 1969, Cilt: 1, Sayı: 3, s. 392.

9 Maniruzzaman, a.g.e., s. 70-71; ayrıca bkz. Zeki Sarıgil, "Civil-Military Relations beyond Dichotomy: With Special Reference to Turkey", *Turkish Studies*, 2011, Cilt:12, Sayı: 2, ss. 269-270.

10 Claude E. Welch, Jr. *Civilian Control of the Military: Theory and Cases from Developing Countries*, State University of New York Press, Albany 1976, s. 3.

11 Douglas Bland, "Patterns in Liberal Democratic Civil-Military Relations," *Armed Forces and Society*, Summer 2001, Cilt: 27, No: 4, s.525; Aqil Shah, "Getting the Military out of Pakistani Politics", *Foreign Affairs*, May/June 2011, Cilt: 90, Sayı: 3), s. 77; Neovi Karakatsanis, "Do Attitudes Matter? The Military and Democratic Consolidation in Greece" *Armed Forces & Society*, Cilt: 24, Sayı: 2, s.290

12 Brian D. Taylor, "Russia's Passive Army: Rethinking Military Coups", *Comparative Political Studies*, 2001, Cilt: 34, Sayı: 8, ss. 930-932.

13 Edgar H. Schein, *Organizational Culture and Leadership*, Jossey-Bass Publishers, London 1985, s. 6.

ği ya da ordu içerisindeki hiyerarşi kuralları değil, askerlerin askerlik mesleğine attıkları değerler, siyaset ve politikacılara bakışları, askerlerin siyasi sistemdeki rollerine ilişkin görüşleridir.

Askeri sosyoloji perspektifinden konuya yaklaşıldığında, zikredilen organizasyon kültürünün askeri eğitim vasıtasıyla nesilden nesle aktarıldığı görülmektedir.¹⁴ Nordlinger'in de söylediği gibi "askerlerin, 15-16 yaşlarında askeri akademiye adım attıkları andan itibaren, aldıkları ileri eğitim sayesinde ve kariyer tecrübeleriyle, siyasete ilişkin tavırları belirginleşmeye başlar, bu tavırlar gizliden gizliye benimsenir ve iyice içselleştirilir."¹⁵ Ne de olsa "manastırlar haricinde, mensuplarının tamamının tüm hayatını şekillendiren tek kurum askeriyedir."¹⁶ Bu durum TSK için de geçerlidir.¹⁷

Türkiye'de askeri öğrencilerin aldıkları eğitim başka hiçbir ordudakine benzemez. Batı ülkelerinin ordularında subay olmak diğer kamu hizmetleri gibi profesyonel bir meslektir. Ancak Türkiye'de subay olmak adeta milli bir görevdir, devlet muhafızlığıdır. Bu öğrencilerin Cumhuriyeti korumaya adanmışlıkları askeri okulda başlar ve yaşam boyu sürecek bir inanca dönüşür.¹⁸

TSK'nın egemen kurumsal kültüründe ordu "en iyi kolektif, kirlenmemiş akla sahip, bireysel menfaatlerden arınmış en dürüst ve disiplinli örgütü"dür.¹⁹ Sivillere yönelik bu bakışın diğer ülke ordularında da var olduğunu ve TSK'nın bu anlamda bir istisna olmadığını söylemeliyiz.²⁰ Kendisini bu şekilde herkesin üstünde gören subaylar, "dış güvenlik içerikleri itibarıyla tamamen siyasal olan ekonomi, eğitim vb. konularda yorum yapma ve görüşlerini ifade etme hakkını kendilerinde görmektedirler."²¹ Siyasetçilere yönelik olumsuz bakış ve ordunun kendisine yakıştırılan makro rol, geçmişte TSK'nın siyasetçileri de belirli çizgiler dahilinde tutma ve onları gütmeye teşebbüsüne götürdü.

14 Adnan Çelikoğlu, *Bir Darbeci Subayın Anıları: 27 Mayıs Öncesi ve Sonrası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul Mayıs 2010, s. 22.

15 Eric. A. Nordlinger, *Soldiers in Politics: Military Coups and Governments*, Prentice-Hall, New Jersey 1977, s. 61.

16 Be'eri'den alıntı yapan Nordlinger, *a.g.e.*, s. 61.

17 Hale, s. 270; Mehmet Ali Birand, *Emret Komutanım*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1986, s.81.

18 Alıntıyı veren Hasan Cemal, *Türkiye'nin Asker Sorunu, Ey Asker Siyasete Karışma!*, Doğan Kitap, İstanbul Mayıs 2010, s. 367; Askeri okullarda verilen eğitimin çalışmamızda bahsi geçen etkisine ilişkin benzer sözler 1960 darbesine Kurmay Binbaşı olarak katılan Orhan Erkanlı'nın anılarında da dile getirilmektedir. Orhan Erkanlı, *Anılar... Sorunlar... Sorumlular*, Baha Matbaası, İstanbul 1972; Stephen Kinzer, *Crescent and Star: Turkey Between Two Worlds*, Farrar, Straus and Giroux, 2008, s. 167-168.

19 "Zehir Zemberek Veda," *Hürriyet*, 28 Ağustos 1999, <http://www.hurriyet.com.tr/zehir-zemberek-veda-39098616> (erişim: 29.12.2016); Bu tavrın devamlılığı için Orgeneral Aytaç Yalman'ın konuşmasına bakınız, "TSK, Devletin İskeletidir," *Milliyet*, 28 Ocak 2004, <http://www.milliyet.com.tr/tsk--devletin-iskeletidir-mesaji/siyaset/haberdetayarsiv/28.01.2004/25102/default.htm> (erişim: 06.01.2017).

20 Bruce W. Farcau, *The Coup: Tactics in the Seizure of Power*, Praeger, 1994, s. 21

21 Tanel Demirel, "Soldiers and Civilians: The Dilemma of Turkish Democracy," *Middle Eastern Studies*, January 2004, Cilt: 40, Sayı:1, s. 131. Benzer görüşleri birçok başka yazar ve akademisyen tekrarlamaktadır. Aydın ve diğerleri, "The Turkish Military's March Toward Europe," *Foreign Affairs*, Ocak/Şubat 2006, Cilt 85; Ahmet İnsel, "Bir Toplumsal Sınıf Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri" İnsel ve Bayramoğlu (eds.) içerisinde, *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu*, Birikim Yayınları, 2009, s.45.

Bunun da en önemli araçlarından birisi ‘Milli Güvenlik Akademileri’ oldu. Siyasetçiler de dahil olmak üzere devlet bürokrasisinin tamamının ordunun tanımladığı şekliyle ‘milli güvenlik’ eğitiminden geçirilmesi şarttı.²² Ordunun siyasal sistemde kendine biçtiği rol Milli Güvenlik Akademisinde verilen seminerler vasıtasıyla hem kendi mensuplarına aktarılmaya devam etti²³ hem de TSK’nın siyasal aktörlüğü eğitimden geçirilen sivil bürokratlar ve medya nezdinde konsolide edildi.²⁴ Milli güvenliğin çok geniş şekilde tanımlandığı ve orduların milli güvenlik alanına girdikleri her konuda eğitilmiş oldukları inancından kaynaklı sivil aktörleri eğitime arzusu özellikle Soğuk Savaş yıllarında diğer ülkelerde de görüldü. Örneğin, ordusu siyasal sistemde uzun süre ciddi rol oynamış Brezilya’da, Üstün Savaş Akademisi (*Escola Superior de Guerra-Superior War College*) yıllarca çok sayıda sivil bürokratu eğitti. Bununla da siyasetin ‘milli güvenlik siyaseti’ olarak görülmesini arzuladı ve “düzenli siyaset” (“*ordered politics*”) fikrini benimsedi.²⁵

Askeri Eğitimi Profesyoneleştirme

Her ne kadar çok sayıda emekli general, askeri müdahaleler ile askeri eğitimler arasında bağ kurulmasına karşı çıksa da²⁶ TSK’da verilen eğitim, kurumsal ideolojik kültürü benimseten ve müdahaleci eğilimleri besleyen bir eğitim oldu. Sarıgil, Türkiye’de sivil asker ilişkilerinin demokratikleştirilmesi için ordunun organizasyon kültürünün de değişmesi gerektiğini öne sürdüğü makalesinde, bu kültürün çekirdeğinde Kemalizm ideolojisinin yer aldığını söyler. Kemalizm anlayışı orduya siyasi sistemde merkezi rol atfetmektedir.²⁷ Emekli bir hava korgeneralin de gazeteci Yavuz Donat’a söylediği gibi “. . . biz Harp okulunda hepimiz Atatürk olacağız, hepimiz Atatürk’üz diye eğitim gördük. . . Bize bu öğretildi. . . Bir gün bu siyasetçiler ülkeyi sıkıntıya sokacak, bir gün ülke dara gelecek ve biz gelip kurtaracağız. Bizim geldiğimiz *kültür*

22 Tamer Akbaş, *Benim Öğlum Paşa Olacak*, Potkal Kitap, İstanbul 2014, s. 206

23 Necip Torumtay, *Orgeneral Torumtay’ın Anıları*, Milliyet, İstanbul 1993, s. 57.

24 https://www.tbmm.gov.tr/arastirma_komisyonlari/darbe_muhtira/docs/tutanak_son/28_subat_alt_komisyonu/28_subat_alt_komisyonu/03.10.2012/Abdurrahman%20Dilipak-03.10.2012.pdf (erişim: 19.12.2016); ‘Ertuğrul Özkök: Pişmanım’, Milliyet, 4 Ekim 2012, <http://www.milliyet.com.tr/ertugrul-ozkok-pismanim-siyaset-1606568/> (erişim: 17.09.2016).

25 Alfred Stepan, “The New Professionalism of Internal Warfare and Military Role Expansion”. A. F. Lowenthal, & J. S. Fitch (Eds.), *Armies and politics in Latin America* içerisinde (ss. 134-150). New York and London: Holmes & Meier, s. 139-141.

26 Mustafa Uluçakar ve Ali Çağlar, “Turkish Professional Military Education and Civilian Control”, *Bilig*, 2016, Sayı: 79, ss. 184-186; Çelikoğlu, a.g.e., s. 28;; ‘İlker Başbuğ: KHK’lerle TSK’nın yapılanmasının bozulması doğru değil’, T24, 1 Ağustos 2016, <http://t24.com.tr/haber/ilker-basbug-khklerle-tsknin-yapilanmasinin-bozulmasi-dogru-degil,352954> (erişim: 18.11.2016).Ergül, a.g.e., s.29, 36.

27 Sarıgil, a.g.e., s. 274; Okan, a.g.e., s. 56

bu".²⁸ 27 Mayıs darbe girişiminde çok önemli roller oynayan Dünder Seyhan ve Adnan Çelikoğlu da aynı noktanın altını çizmektedir. Çelikoğlu'na göre, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş savaşı sonrası nesil içinde askeri okullara girenlerin aldıkları "eğitimin odak noktası, Atatürk'tür. . . Aynı zamanda Atatürk Harbiye'den çıkmıştır. Yani Harbiyeli'dir. Memleketi kurtarmış, bu vatani bize emanet etmiştir."²⁹

27 Mayıs darbesinin gerçekleşmesinde büyük pay sahibi olan Adnan Çelikoğlu'na göre, "Harp Akademileri, subayların toplu olarak bulunduğu ve yurt konularının tartışıldığı bir sempozyum gibidir. Hukuk, ekonomi gibi bilim dallarından üniversite hocaları gelir, dersler ve konferanslar verilir. Onların açıklamalarından ülke ekonomisinin iyi gitmediğini, sonunda durumun sıkışacağını öğreniyorduk. 20.000 kişilik Türk subayları arasından süzülerek bu okula gelenler, kendilerinin ileride, ülkenin yönetiminde görev alacaklarını düşünür ve ülke sorunlarına çözüm bulma çabasına girerlerdi."³⁰ Kurumsal benlik algısı anti-demokratik biçimde bu kadar güçlü bir orduda, 27 Mayıs darbesinden yıllar sonra bile Korgeneral Recep Ergun'un, muhtemelen 12 Eylül darbesinden sonra Kara Harp Okulu'nda verdiği, 'Gençlere Seslenişler' olarak kitapçık olarak da basılan konferansında söylediği şu sözler bu bakımdan şaşırtıcı değildir: "Her şeyi okuyunuz. Ama evvela mesleğinizi okuyunuz. Mesleğinizde eserler vererek millete kendinizi sevdiniz ve saydınız. Ondan sonra zaten *Millet size, gel beni yönet diyecektir...* Tarih boyu hür yaşamış Türk Milletinin, Türk gençliğine güvenmesi hakkı, Türk gençliğinin Türkiye'yi teslim almaya hazırlanması vazifesidir. Vazifeniz kutlu olsun, sevgili gençler" (vurgu yazara ait).³¹

1960'ların sonunda, 12 Mart 1971 müdahalesi öncesi üst düzey üç general arasında geçen şu konuşma da çok öğreticidir. Yaklaşan muhtemel hiyerarşi-dışı müdahaleyi engellemeye çalışan komutanlar çıkış yolu ararken, Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur, "1961 Anayasası düzgün uygulanırsa sorunların çözülebileceğini, ekonominin ise yüzde 70 kamu, yüzde 30 özel sektör katılımıyla yürümesi gerektiğini" söyler. Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç ise "Biz ekonomiden anlamayız. Bozuk olduğunu anlarız ama nasıl düzeltileceğini bilmeyiz" deyince, Deniz Kuvvetleri Komutanı Amiral Celal Eyiceoğlu "Artık ekonomiden de anlayacak kadar bilgilendik" diye çıkışır ve hükümete karşı daha sert tedbirler alınmasını ister.³² Bugün bile bazı emekli

28 https://www.tbmm.gov.tr/arastirma_komisyonlari/darbe_muhtira/docs/tutanak_son/28_subat_alt_komisyonu/28_subat_alt_komisyonu/02.10.2012/Yavuz%20Donat-02.10.2012.pdf, s.11 (erişim: 08.11.2016).

29 Çelikoğlu, a.g.e., s. 17.

30 Çelikoğlu, a.g.e., s. 74.

31 Recep Ergun, *Gençlere Seslenişler*, Kara Harp Okulu Matbaası, s. 14.

32 Vedii Bilget, *1968-1978 Sürecinde Türkiye'nin Sorunları Üzerine İnceleme*, Kastaş, İstanbul 2012, p. 115

generaller bir yandan askeri müdahalelerle askeri eğitimler arasında herhangi bir bağ kurmaya karşı çıkarken, diğer yandan askeri eğitim müfredatını Cumhuriyet devrimlerini daha iyi anlatır, devrim felsefesini daha iyi öğretir ve TSK'nın Cumhuriyet değerleri ve devrimleri ile ilişkisini daha net ortaya koyar hale getirmeyi savunmaktadır.³³

Bu bakış açısıyla, Atatürk'ün fikriyatı TSK içerisinde subjektif olarak biçimde yeniden inşa edilmiş ve yeni gelişen fikirler, durumlar ve olaylar buna göre değerlendirilmiştir. Seyhan bu durumu "O'nun [Atatürk'ün] fikir dokusu dışındaki her hüküm ve mantık" bizim kuşağa ters geliyordu. Türkiye'nin hayrına ve faydasına olmayan her hareket fuzuli idi, zararlı olan her fiil hıyanetti" diyerek ifade eder.³⁴ Bu da iç düşman(lar) algısına ve arayışına da yol açmıştır. Bu iç tehditlerden en çok tartışma yaratanı da 'irtica' ve 'gericilik' olmuştur. Emekli Tuğgeneral Tezkan, irtica kelimesiyle 1950'lerde tanıştıklarını, 'Atatürk'ün heykellerine saldırmanın', "ezanın bütün İslam ülkelerinde olduğu gibi okunması"nın, "erkek ve kadınların evvelce yasak olan bazı kıyafetleri giymeleri"nin irtica olarak tanımlanmaya başladığını anlatır. "... Öğretmenlerimiz, Cumhuriyetin değerlerini, devletin kurucu kadrosunun ideallerini yani bugünlerde kullanılan ve küçümsenen devletin resmi ideolojisini bize telkin ederken, dinimizi de göz ardı etmememizi söylüyorlardı."³⁵

İç tehdit tanımlamalarının da askeri okullarda doğmasa bile askeri eğitimlerle konsolide edildiği ve beslendiği söylenebilir. 1955 itibariyle Kara Harp Okuluna başlayan Tezkan'ın, 'İç Hizmet' dersine İstiklal Savaşı gazisi bir piyade albayı girer. Milli Mücadele yıllarını bizzat yaşamış bir gaziden ders almak Tezkan ve arkadaşlarını heyecanlandırırken, öğretmenin savaşta düşmandan korkup korkmadığı sorusuna verdiği cevap, 'iç düşman' anlayışının öğrencilere intikal ettirildiğini gösterir: "Bizim asıl korkumuz iç düşmandı. İç düşmanın ne zaman, ne yapacağı belli değildi. . . hangi maksatla masum halkımızı üzerimize kışkırtacağı belli değildi. Gerinizdeki düşman, sizin ruhunuzu, halkınıza olan güveninizi, inançlarınızı yaralar, öldürür. Cephenizdeki düşmana olduğu kadar gerinizdeki düşmana karşı da uyanık olmak zorundasınız."³⁶ Tezkan, öğretmenin bu cevabını rivayet ettikten sonra, devlete, rejime ve ülke bütünlüğüne yönelik hareketlerin 'iç tehdit' olarak tanımlanabileceğini söyler ama "iç düşman" tanımlamasının yanlış olduğunu belirtir çünkü "askerlik mesleğinde eğer karşınızda bir düşman var ise onun yok edilmesi gerekir."³⁷ Kısacası, ordunun eğitim kurumlarında Kemalizm

33 Ergül, a.g.e., s.36-52.

34 Seyhan, a.g.e., s. 16

35 Yılmaz Tezkan, *Hayatımdan İzler: Türkiye'de Asker Olmak Zor İştir*, Ülke Yayınları, İstanbul Haziran 2013, s.97

36 Tezkan, a.g.e., ss.109-110

37 Tezkan, a.g.e., s.110

isimli bir formel ders olmasa bile, öyle bir hava ve söylem yaratılır ki³⁸, askeri müdahalelere izin veren kültürel iklim bu şekilde sağlanır.

Askeri eğitimler ise yalnızca ders saatlerinde anlatılanlar ve anlatılmayanlar olarak algılanmamalıdır. Üst rütbelere mensup subayların, hangi anda, neyi, nasıl söyledikleri kurumsal kültürün subay adaylarına belirli şekilde sirayet etmesini sağlayabilir. 10 Kasım haftasının muhtemelen her yıl olduğu gibi 'Atatürk haftası' olarak kutlandığı 1972 yılında, Kuleli Askeri Lisesinin anma programı, Atatürk'ten orduya atfettirilen 'merkezi rolün' nasıl inşa edildiğini veciz bir şekilde ortaya koyar. 'İktidara sahip olanların gaflet ve dalalet ve hatta hıyanet içinde bulunabileceğini' hatırlatan 'Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi' ile başlayan program, 'Gençliğin Atatürk'e Cevabı' ve Okul Komutanı Kurmay Albay Doğan Günçan'ın Açılış Konuşmasıyla sürer. Günçan konuşmasında, Atatürk'e atıfta bulunarak, "Ordumuz hayat ve haysiyet mücadelesinde milletin ve milletin gayelerinin yegane güven kaynağı ve dayanağıdır" diyerek ordunun kendisine verildiğini düşündüğü makro rolü konsolide eder.³⁹

Yine, örneğin, Kıyat'a göre, 27 Mayıs darbesi öncesi Heybeliada'daki Deniz Harp Okulu öğrencileri, Ankara'da yürüyüş yapan Kara Harp Okulu öğrencilerine katılamamanın verdiği 'hüznü' yaşarken, okulun subaylarından biri kendilerine "Yazıklar olsun size, bahçede dolaşırken Osman Paşa Marşı'nı ıslıkla çalmayı bile akıl edemediniz" demiş, galeyana gelen öğrenciler okul silahhanesini basmıştı.⁴⁰ Yani askeri eğitim formel derslerden ibaret bir süreç değildir; Harp Okulu veya diğer askeri okulların resmi eğitim yılı açılış veya kapanış, mezuniyet ve diğer önemli günlerdeki konuşmaları etkili olabilmektedir.⁴¹

15 Temmuz Sonrası Reformlar

15 Temmuz darbe girişimi öncesinde TSK'nın siyasal sistemde kendine ayırdığı has alanlarına ve otonomisine yönelik çok ciddi yasal değişikliklere imza atılmıştı. Milli Güvenlik Kurulunun sivil ve asker kompozisyonundan, alınan kararlara hangi önceliğin atfedileceğine, Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kaldırılmasından ordunun her askeri müdahalesinin yasal meşruiyetini sağlayan İç Hizmet Kanununun ilgili maddelerinin kaldırılmasına kadar birçok adım atılmıştı.⁴² Sivil-asker ilişkilerindeki dönüşümün en önemli meşruiyet ayak-

38 Çelikoğlu, a.g.e., s. 29; Ergül, a.g.e., s. 29.

39 Atatürk, *Bütün Yönleri İle*, Kuleli Askeri Lisesi Öğrenci El Kitabı No. 2 (Kuleli Askeri Lisesi Basımevi, İstanbul, 1972, ss.3-9. Bu söylemde Atatürk'ün "Devlet ve millet mukadderatına irade-i milliye âmil ve hâkimdir? Ordu, iş bu irade-i milliyenin tâbi ve hâdimdir" sözü istisna haline getirilir (s. 18).

40 Atilla Kıyat, *Üç Yıldız Bir Penaltı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul Ağustos 2010, s. 52.

41 Atilla Kıyat, a.g.e., s. 300-301.

42 Bu adımların tamamı şurada görülebilir: Zeki Sarıgil, "The Turkish Military: Principal or Agent?", *Armed Forces & Society*, January 2014, Cilt. 40, Sayı:1, ss. 178-179

larından birisi Avrupa Birliği üyelik hedefi idiyse⁴⁵, diğerini de 28 Şubat darbesi ve Ergenekon ve Balyoz gibi darbe teşebbüsleri yargılamaları sağladı.⁴⁴ İlk dönemde ordunun kurumsal kültürünü dönüştürmeye yönelik adımların olmayışı en büyük eksiklik olarak kalmıştı. Bu hususta Em. Genelkurmay Başkanı Hilmi Özkök'ün askeri okullar müfredatında değişim yaparak subayların halkın kararlarına ve sağduyusuna güvenmesini sağlamaya niyetlendiği söylendi⁴⁵ ve ordu daha fazla subayının sivil üniversitelerde lisans sonrası programlara katılmayı teşvik ettiyse de⁴⁶, bu hususta ciddi ve dönüştürücü adımların atıldığını söylemek oldukça zordur.⁴⁷ Sonuçta ordu eski militer güvenlik anlayışını ve sivil dünyaya yönelik şüpheli bakışını devam ettirdi.⁴⁸

Başarısız 15 Temmuz darbe girişimi sivil-asker ilişkilerini demokratikleştirmek adına yeni bir fırsat penceresi sundu. AK Parti bu fırsatı kullanarak ilk olarak büyük şehirlerdeki askeri kışlaları ve zırhlı birlikleri şehir dışına taşıyarak olası bir darbe girişiminde 'baskın şeklinde hareket'ı ve 'darbe koordinasyonu'nu zorlaştırmayı amaçladı. Önceki yıllarda ilk adımları atılan ancak ciddi mesafe alınamayan bir diğer konu olarak; Jandarma ve Sahil Güvenlik Komutanlığı İçişleri Bakanlığına bağlandı. TSK'nın demokratik kontrolü amacıyla Milli Savunma Bakanlığının güçlendirilmesi ve Genelkurmay Başkanlığı'nın da bu bakanlığa bağlanması gerektiği yıllarca dile getirilmiş ancak bu konuda adım atılamamıştı. Milli Savunma Bakanlığı Genelkurmay Başkanlığı kendisine bağlı olduğu 1950'li yıllar da dahil olmak üzere gerçek anlamda güçlü ve güvenlik bilgisine bağımsız erişimi olan bir bakanlık olmamıştı.⁴⁹

Ufuktaki Fırsatlar, Riskler ve Yapılması Gerekenler

İspanya'da demokratik geçiş ve sağlamaştırma sürecinde orduda değiştirilmesi gerektiği düşünülen eğitim anlayışına dair en temel tespit, bu

43 Zeki Sarıgil, "Europeanization as Institutional Change: The Case of the Turkish Military" *Mediterranean Politics*, 2007, Cilt:12, Sayı:1, ss. 39-57.

44 Yaprak Gürsoy, "The Changing Role of the Military in Turkish Politics: Democratization through Coup Plots?", *Democratization*, 2012, Cilt: 19, Sayı:4, s.735.

45 Metin Heper, "The Justice and Development Party Government and Military in Turkey," *Turkish Studies*, 2005, Cilt: 6, Sayı: 2, s. 217; Özkök, H. (2012). Darbe ve Muhtıraları Araştırma Komisyonu Görüşme Tutanaqları, https://www.tbmm.gov.tr/arama_komisyonlari/darbe_muhtira/docs/tutanak_son/12_eylul_alt_komisyonu/12_eylul_alt_komisyonu/04.10.2012/Hilmi%20Özkök-04.10.2012.pdf, s.8 (erişim:06.12.2016).

46 Nilüfer Narlı, "Transparency-Building in the Defence Sector and the EU Reforms in Turkey," Sami Faltas ve Sander Jansen (eds.), *Harmonie Paper 19: Governance and the Military: Perspectives for Change in Turkey* (Netherlands: Centre for European Security Studies, 2006 içerisinde, s. 133; M. Hikmet Bayar, *Yarım Asırlık Asker I: Askeri Öğrencilik ve Subaylık Dönemi*, 'O' Kitaplar, İstanbul 2006, ss. 126-127.

47 Kadir Varoğlu ve Mesut Uyar, "In Search of Modernity and Rationality: The Evolution of Turkish Military Academy Curricula in a Historical Perspective," *Armed Forces & Society*, 2008, Cilt: 35, Sayı: 1, pp. 180-202.

48 Çağkan Sayın, "Exploring the Military Mindset: Phenomenological Insights for the Security Sector Reform in Turkey," *New Perspectives on Turkey*, 2010, Cilt: 43 s.97.

49 Cizre, a.g.e., s.159

eğitimin orduyu toplumun değerlerinden uzak tutan ve tecrit eden kapalı bir anlayışla verildiği olduğuydu. Bu dönüşüm sürecinin en önemli isimlerinden, dönemin sekiz yıl savunma bakanlığını yürütmüş olan Serra'ya göre, askeri eğitim, “özerk, kendi kendine yeterli bir sistemdi, yani genel devlet eğitim sistemine tamamen kapalıydı. Merkez ağı çok genişti, hepsi yatılı sisteme ve neredeyse sadece askerlerden oluşan öğretim personeline dayalıydı.”⁵⁰ “En büyük problemlerden biri, okulların toplumun çoğunluğu tarafından paylaşılan değerlere uzak değerleri öğretiyor olmasıydı.”⁵¹ Yapılması gerekenin “askeri okullarda beslenen değerlerin toplumun çoğunluğunca paylaşılan değerlerle uyumlu hale getirilmesi” olduğu düşünülürdü.⁵² Türkiye’de 2015 yılında başlanan polis reformunda da benzer bir tespitten yola çıkılmıştı. Çok genç yaşta, toplumdan izole ve yatılı polis eğitime alınan adaylar uzun süren bir militer eğitimden geçiriliyor ve eğitim bu şekilde sivil bir uğraş olmaktan çıkarılıyordu.⁵³ Türkiye’de askeri eğitimin niteliği için de benzer bir saptamada bulunulabilir.

Türkiye’de de askeri eğitim oldukça kapalı ve toplumla ordu arasında özel bir mesafe koymayı amaçlayan bir yapı sergiledi. Bununla birlikte, bu eğitim devlet eğitim sistemine kapalı değil, liselerde okutulan ‘Milli güvenlik’ derslerinin de gösterdiği üzere, devlet eğitim sistemini de şekillendiren bir niteliğe sahipti. Anadolu’nun farklı bölgelerinden ve sosyo-ekonomik ailelerden kabul edilen küçük yaştaki gençler, askeri eğitim ve sosyalleşme süreçlerinde belirli siyasal değerlerle şekillendirildi ve bir potada eritildi.⁵⁴ Subaylar, rütbeleri yükseldikçe, kurmay ve komutan oldukça, kendilerinin de çocukluklarında içinde büyüdükleri değerlerden kopmaya, o değerlere yabancılaşmaya ve aksine o değerleri tehdit olarak görmeye başladılar. Okan, bunun arkasındaki faktörlerden biri olarak “Atatürkçülüğün yanlış yorumlanması, İsmet Paşacılık yaparak ilerici olmak merakı ile mübalağalı bir laiklik tutkusu, yani laikçilik”ten bahseder.⁵⁵

Bunun da nedeni ordunun toplumla arasında bilinçli şekilde koyduğu mesafeydi. TSK daha önce değinildiği üzere kendine edindiği kurucu ve muhafız

50 Serra, a.g.e., s. 220

51 Serra, a.g.e., s. 220.

52 Serra, a.g.e., s. 222.

53 Polis Akademisi Başkanı Prof. Dr. Yılmaz Çolak ile yapılan röportaj için bkz. Mustafa Türk, ‘Polis Akademisi Dönüştürülecek’, *Al-Jazeera Turk*, 7 Ocak 2015, <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/polis-akademisi-donusturulecek>

54 Em. Gen. Kurmay Başkanı İlker Başbuğ, 15 Temmuz sonrası verdiği röportajda, “Askeri lise, harp okulu, sınıf okulu, kurmay olursa akademi, 10 yılın üzerinde bir eğitimden bahsediyoruz. Biz bu insanların düşüncelerini nasıl değiştirememişiz?” diye sorarken, aklında askeri eğitim kurumlarının dönüştürücü gücü bulunmaktadır. <http://www.hurriyet.com.tr/ilker-basbug-simdi-de-asker-uzerinde-sivil-vesayet-mi-kuruluyor-40215195> (erişim: 11.11.2016); Çelikoğlu, a.g.e., s.22;

55 Okan, a.g.e., s. 46.

rolleri muvacehesinde toplumu modernize etmeyi amaç edindi. Buna toplumun dini anlayışını modernize etmek, akla uygun hale getirmek ve böylece rejime 'tehdit' olmaktan çıkarmak da dahildi.⁵⁶ Aslında ordu bir yandan ülke sosyolojisiyle kavgalı oldu ama bir yandan da 'Ordu-Millet' sloganıyla o mesafeyi 'doğallaştırdı'. Ordu sosyolojik yapısıyla kavgalı olduğu milletle kendisi arasında 'özel' ve 'ayrıcılık' bir bağ bulunduğunu ve bunun diğer ordularda bulunamayacağı çizgisini hususiyetle devam ettirdi.⁵⁷ Ordu-millet inancının demokratik sivil-asker ilişkileri açısından sonucu ise, ordunun seslendirdiği, 'Türk ordusunun sıradışı/eşsiz olduğu ve bu nedenle evrensel, demokratik sivil-asker ilişkileri modellerine bire bir uymasının beklenemeyeceği' iddiası oldu.⁵⁸ 1990'lı yıllar ve hassaten 28 Şubat darbe süreci TSK'nın toplumun değişen sosyolojisiyle kavgasını iyice ayyuka çıkarmış, tam bu yüzden darbe sürecinin en etkili komutanlarından Genelkurmay 2. Başkanı Çevik Bir, tanınmış bir gazeteciye 'sosyoloji deyip kafamızı karıştırma' diye çıkmıştı.⁵⁹

Ders Müfredatı

Karakatsanis, Yunan ordusunun siyasetten *çekilme* ve sonrasında demokratik yönetimi *tutum olarak içselleştirme* sürecinde Yunan askeri okullarındaki eğitim programında yapılan değişiklikleri ön plana çıkarır. Yenilenen askeri eğitim müfredatında askeri müdahalelerin orduyu geçmişte nasıl böldüğü, nasıl siyasallaştırdığı, ordunun savaş yeteneğini azalttığı ve ordunun profesyonel yapısına zarar verdiğini anlattıklarını ifade eder.⁶⁰ Bu nokta Türkiye'de askeri eğitim müfredatını demokratikleştirmek için önemlidir. Geçmiş askeri darbelerin hiçbir soruna çözüm olmadığını, aksine sorunları daha da derinleştirdiği gerçeğini anlatacağımız bir ders eklenebilir. Bu derslerde 1980 darbesine önderlik etmiş Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in dahi "Türkiye'de sorunlar 1960 müdahalesiyle başladı, sonra işlerin içinden çıkmadık" dediğini hatırlatmak oldukça ilginç olabilirdi.⁶¹

Daha da önemlisi 'Demokratik Sivil-Asker İlişkileri' konulu bir dersin yeni müfredatta yer almasıdır. Böyle bir derste konu mutlaka farklı ülkelerdeki durum ele alınarak mukayeseli olarak incelenmeli, örnek olay ve konularla

56 Ergül, a.g.e., ss.55-57; Yılmaz Çolak, *Türkiye'de Devletin Kimlik Krizi ve Çeşitlilik: Yeni-Osmanlıcılık, İslamcı ve Kürtçü Meydan Okumalar*, Kadim, Ankara Mayıs 2010, ss. 78-83, 88-95; Saygı Öztürk, *Belgelerle 28 Şubat Dünden Bugüne*, Doğan Kitap, İstanbul 2013, s. 13.

57 Akbaş, a.g.e., s. 144.

58 Yazar doktora tezi yazımı sürecinde görüştüğü tüm emekli komutanlardan 'Türk ordusunun milletle bağı anlamında istisnai olduğu ve Batılı sivil-asker ilişkileri kalıplarına uydurulamayacağını' duydu.

59 Taha Akyol, 'Asker ve Sosyoloji' *Milliyet*, 18 Ocak 2002, <http://www.milliyet.com.tr/2002/01/18/yazar/akyol.html> (erişim: 28.12.2016).

60 Karakatsanis, a.g.e., ss. 305-306, 309.

61 Kamran İnan, *Bir Ömür*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s. 67..

detaylı biçimde işlenmelidir. Örneğin, geleceğin TSK'sının komutanları, eğitim süreçlerinden 1. Körfez Savaşı sırasında Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay arasında yaşanan ve demokratik sivil-asker ilişkilerine dair mükemmel bir örnek vaka oluşturabilecek tartışmayı detaylı bir şekilde tartışmış olarak mezun olmalıdır. Bu, Amerikan Harp Akademilerinde 1950'li yıllarda kendisi de geçmişte asker olan Amerikan Başkanı Eisenhower ile ordusu (başta General Douglas MacArthur olmak üzere) arasında yaşanan çatışmaların samimiyetle tartışıldığı ABD askeri eğitim programına benzetilebilir.⁶² Bu derslerde şu soruların cevapları demokratik sivil-asker ilişkileri normları ışığında verilmelidir: "Herhangi bir 'dış tehdit' değerlendirmesinde komuta kademesinin görev sınırları nerede başlar ve nerede biter? Kritik ve kriz anlarında seçilmiş hükümete ve ordu komutanlarına düşen görevler, ilişkilerini yürütmesi gereken demokratik normlar nelerdir?".

Hiç şüphesiz, demokratik sivil-asker ilişkilerinde ordular herhangi bir tehdidin doğasına dair detaylı açıklamalarda bulunabilir ama 'tehdit hissedip hissetmediklerine karar vermek, tehdit edilmiş hissediyorsa tehdede cevap vermek gerekip gerekmediğini ve/veya nasıl cevap verilmesi gerektiğini belirlemek sivillerin işidir'.⁶³ Demokratik sivil-asker ilişkileri yalnızca ordunun kurumsal kültürünü demokratikleştirmekten ibaret de değildir; siyasal kültürü de demokratikleştirmek gerekir. "Demokrasilerde orduyu denetim altına almak, ordunun kayıtsız şartsız mevcut hükümete bağlı kalması gibi basit değildir çünkü ordunun denetimi aynı zamanda ordunun, partizan çıkarlarını ve güçlerini orduyu kullanarak arttırmak isteyebilecek siyasetçilerden de korunması anlamına gelir."⁶⁴ Bunun için ordunun, gücünü istismar etmeyi deneyebilecek tüm siyasetçilerin talepleri karşısında 'öz disiplini' öğrenmesi ve uygulaması ne kadar önemliyse,⁶⁵ siyasetçilerin demokratik norm ve değerleri içselleştirmeleri de bir o kadar önemlidir.

Fransa'da 2. Dünya savaşı ertesinde Saint-Cyr'de Sosyoloji öğretimi, orduyu Fransız toplumuna ve hükümetin sivil üyelerine yakınlaştıracığı, Fransa'daki ortam ve sivil-asker ilişkileri hakkında daha iyi bilgilendireceği gerekçeleriyle başlatılmıştı.⁶⁶ Bu ders programında birçok başka dersin yanı sıra 'Günümüz Fransız Toplumunu', 'Avrupa ve Ulus-Devlet', 'Silahlı Kuvvetler ve Toplum' adlı dersler de bulunmaktaydı.⁶⁷ Türkiye'de ise Uyar ve Varoğ-

62 Judith Hicks Stiehm, "Civil-Military Relations in War College Curricula", *Armed Forces & Society*, Winter 2001, Cilt: 27, Sayı: 2, s.276

63 Peter D. Feaver, "Civil-Military Relations", *Annual Review of Political Science*, 1999, Cilt: 2, ss.215-216

64 Douglas L. Bland, "A Unified Theory of Civil-Military Relations", *Armed Forces & Society*, 1999, Cilt: 26, Sayı:1, s.13

65 Stiehm, a.g.e., s. 292.

66 Bernard Böene, "Teaching Sociology at Saint-Cyr, 1983-2004 and Beyond", *Armed Forces & Society*, 2008, Cilt:35, Sayı: 1, s.18.

67 Böene, a.g.e., s.20-21.

lu, Kara Harp Okulunun eğitim programı tarihini inceledikleri makalelerinde sosyoloji derslerinin hala Harp Okullarında okutulmadığını bir sorun olarak not etmektedirler.⁶⁸ Ancak Türkiye’de ordunun en alt kademeleriyle dahi siyasetin içinde olduğu 1950’lerde Harp Okulları müfredatı çoğunlukla Amerikan muadillerinden esinlenerek, hatta bire bir tercüme edilerek oluşturulmuştu.⁶⁹ Hatta Tezkan ve İlter, müfredatta eksikliğinden bahsedilen sosyolojinin, mantık ve psikolojiyle birlikte 1950’lerin başında Kuleli Askeri Lisesinde okutulduğunu not eder.⁷⁰

Askeri eğitim müfredatına sosyoloji dersleri koymak son dönemde oldukça da önemsense de bu derse ‘sihirli iksir’ olarak yaklaşmamak gerekir. Başka birçok şeyin yanı sıra askeri eğitim müfredatımıza ilham kaynağı olmuş ABD’de askeri müdahale girişimleri veya darbe planları olmamışken, Türkiye’de orduda 1940’lardan bu yana birden fazla darbe kliği oluştu. Demokratik sivil-asker ilişkilerinin parlak örneklerini sunan Batılı bazı ülkelerde de sosyoloji eğitiminin yetersiz olabildiğini ancak bunun askeri müdahaleleri beslemediğini not edebiliriz.⁷¹

Şüphesiz, ‘ıssız bir ada olarak kışla/garnizon sendromu’nun etkilerini azaltmak için ordu mensuplarının topluma karışmalarını sağlamak önemli olabilir.⁷² Ancak burada detaylı bir tartışmaya girmek mümkün olmasa da, ordu ile toplum arasında belirli bir mesafenin bulunması uygun da olabilir. Orduların, toplumda dönem dönem ortaya çıkabilecek etnik veya dini kutuplaşmaları bire bir yansıtmaları, toplumsal tartışmaların ve fay hatlarının orduya taşınması riskini doğurabilir. Ayrıca, toplumunu daha iyi tanıyan bir silahlı kuvvetler de darbe de dahil olmak üzere farklı şekillerde siyasete müdahalesini daha etkin yürütebilir.

Hedef Davranışlar

Askeri eğitimin demokratikleştirilmesi demek, müdahaleci kurumsal kültürün yansımaları olan şu algıların ve düşüncelerin dönüştürülmesi anlamına gelir. En başta, birçok orduda ‘vatanı en çok askerlerin sevdiği ve ulusal çıkarları en iyi onların savunduğu’ algısı hakimdir. Subaylar kendilerini ‘atanmışlar’ olarak değil, ‘adanmışlar’ olarak görürler.⁷³ Askerler siyasete baktıklarında kakofoni, parti entrikaları, çıkarıcılık, ve ‘milli menfaatin’ kurban edilmesi ,

68 Uyar ve Varoğlu, *a.g.e.*, 2008, s.197).

69 Kıyat, *a.g.e.*, s. 46-48; Tezkan, *a.g.e.*, 109-111.

70 Tezkan, *a.g.e.*, s.95, 99; İlter, *a.g.e.*, s. 20

71 Franklin C. Pinch ve Eric Ouellet, “Sociology in the Canadian Military Academy Curriculum” *Armed Forces and Society*, 2008, Cilt:35, Sayı:1, ss. 71-90.

72 Charles J. Dunlap, Jr., “The Origins of the American Military Coup of 2012”, *Parameters*, Winter 1992-1993).

73 Akbaş, *a.g.e.*, s. 209.

gayri ahlaki planlar, yolsuzluk görürken; orduyu ise yolsuzluğa kapalı, akılcı, modern ve disiplinli olarak algıladılar.⁷⁴ Yapılması gereken, İspanya demokratik geçiş sürecinde demokratik geçiş yardımcı olan General Gutierrez Melado'nun Sevilla'da Silahlı Kuvvetler'e verdiği bir derste söylediği gibi, "ülkemizi sevme hakkı yalnızca biz askerlere ait değildir" diyebilmek ve bunu subay adaylarına benimsetmektir.⁷⁵

Bunun dışında, askeri eğitimin demokratikleştirilmesi demek, Türkiye'de ordu mensuplarını demokrasiye inandırmaya çalışmak değil, kafalarındaki 'rasyonel demokrasi' anlayışının demokrasilerde yeri olmadığını göstermek olmalıdır. Zira Türkiye'de ordu zaten (kendi tanımladığı şekliyle) demokrasiye inandığı için de darbeler sonrası demokrasiye dönmek zorunda hissetti.⁷⁶ "İkinci Dünya Savaşından bu yana kurulan üç askeri hükümetin de demokrasiye dair fikirleri aynıydı: her birinde ordu demokrasiye ayar çekerek onu daha rasyonel hale getirmeye çalıştılar ve sonrasında kışkalarına döndüler. Devlet elitinin bu demokrasi görüşünün, milletin uzun vadeli çıkarlarını umursamadıkları düşünülen siyasetçilere pek yer bırakmıyor olması şaşırtıcı değildir."⁷⁷ Ordunun 'rasyonel demokrasi' anlayışını benimsemiş olması da sürpriz değildir çünkü iç siyasette güçlü aktörler oldukları yerlerde müdahaleci kurumsal kültüre sahip ordular çoğunlukla "korunan demokrasi"⁷⁸ görmek isterler. Ancak *Rouquié'nin vurguladığı gibi*, "kendi demokrasi tanımına/anlayışına sahip bir ordu... bir tehdittir."⁷⁹

Sonuç

15 Temmuz başarısız darbe girişimi, sivil-asker ilişkilerinde demokratikleşmenin ikinci perdenin oynanmasına imkan tanıdı. Darbe girişiminden bu yana çok sayıda radikal yasal ve teknik değişiklik gerçekleştirildi. Ancak 28 Şubat davası, Ergenekon ve Balyoz darbe teşebbüsleri dava süreçlerinin boşa çıkarılması, Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinde yaşanan sorunlar, ve Anayasa tartışmalarıyla 15 Temmuz sonrası uzlaşma zemininin büyük oranda ortadan kaybolmasının reform zeminini bu kez daha kaygan, süreci ise daha

74 Mares'den alıntıyı veren Mazhar Aziz, *Military Control in Pakistan: the Parallel State*, Routledge, New York & Oxon 2008, s. 73; Sabri Yirmibeşoğlu, *Askeri ve Siyasi Anılatım*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 1999, 2 cilt, s.192.

75 Serra, a.g.e., s. 118.

76 İter, a.g.e., s. 69.

77 Metin Heper, "Consolidating Turkish Democracy", *Journal of Democracy*, April 1992, Cilt: 3, Sayı:2, s. 106; ayrıca bkz. Emin Aytekin, *İhtilal Çıkmazı*, Dünya Matbaası, 1967s. 79; Edip Başer, *Kanatsız Uçmak: Ana Babasız Çocukluktan Ordu Komutanlığına*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2014, ss.307, 317-318; Toygun Atilla, *Sakıncalı Amiral*, Kırmızıkeçi Yayınevi, İstanbul Mayıs 2014, pp.54-55; İsmail Hakkı Pekin ve Ahmet Yavuz, *Asker ve Siyaset*, Kaynak Yayınları, s. 313.

78 Alain Rouquié, "Demilitarization and Military-Dominated Polities" in Abraham F. Lowenthal ve J. Samuel Fitch (eds), *Armies & Politics*, Latin America New York & London: Holmes & Meier 1986, ss. 465, 470-471

79 Mares'den alıntıyı veren Mazhar Aziz, *Military Control in Pakistan: the Parallel State* (New York & Oxon, Routledge: 2008), s. 73

kırılğan kıldığını unutmamak gerekir. İspanya örneğinin de gösterdiği gibi, mevcut terör tehdidi ve terörle aktif mücadele bu tür süreçleri yavaşlatabilir ve risk oluşturur.⁸⁰ Benzer süreçlerden geçen İspanya ve Fransa örneklerinin de gösterdiği gibi yeni sürecin kalıcı ve anlamlı bir reform sürecine dönüşebilmesi için sürece dair ortak sahiplenme de önemlidir. Örneğin, Fransa'da geçmişte olduğu gibi, yeni askeri eğitim kurumlarında kadro yapılanmalarının çoğulcu yapı sergilemesi süreci rahatlatan bir faktör olarak ortaya çıkabilir ve paydaşları arttırabilir.⁸¹

Türkiye'nin sıcak siyasi gündeminde yer bulması imkansıza yakın olsa da, askeri reformun çok daha kapsamlı, rasyonel ve planlı bir şekilde ele alınması ve yürütmesi gerekiyor. Bu planlamada, bundan böyle askeri eğitimlerde; vatanseverliğin ordu da dahil kimsenin tekelinde olmadığını; geçmiş darbe-lerin ülke sorunlarını çözmek bir yana, sorunları daha da içinden çıkılmaz kıldığını, orduyu böldüğünü ve ordunun savaşma kabiliyetine zarar verdiğini; eğitim, kültür ve ekonomi gibi konuların ordunun uzmanlık alanı dışında kaldığını; ve 'tehdit' tanımlamalarının orduların değil, seçilmiş hükümetlerin yetkisinde olduğunu öğretmeliyiz.

Kaynaklar

- AKBAŞ, Tamer, *Benim Oğlum Paşa Olacak: Bir Generalin Anıları*, Potkal Kitap, İstanbul 2014
- AKYAZ, Doğan, *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi: Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine*, İletişim, İstanbul 2002.
- AKYOL, Taha, 'Asker ve Sosyoloji' *Milliyet*, 18 Ocak 2002, <http://www.milliyet.com.tr/2002/01/18/yazar/akyol.html> (erişim: 28.12.2016).
- ASLAN, Ömer. "Turkey's 'Fractured Military' in Historical Perspective and Recommendations for a Military Reform Agenda", 2016, <http://sharqforum.org/2016/09/07/turkeys-fractured-military-in-historical-perspective-and-recommendations-for-a-military-reform-agenda/>
- Atatürk, Bütün Yönleri İle*, Kuleli Askeri Lisesi Öğrenci El Kitabı No. 2 (Kuleli Askeri Lisesi Basımevi, İstanbul, 1972
- ATİLLA, Toygun, *Sakıncalı Amiral*, Kırmızıkeci Yayınları, İstanbul: 2014.
- AYTEKİN, Emin, *İhtilal Çıkmazı*, Dünya Matbaası, İstanbul 1967.
- AZİZ, Mazhar, *Military Control in Pakistan: the Parallel State* (New York & Oxon, Routledge: 2008
- BAŞER, Edip, *Kanatsız Uçmak: Ana Babasız Çocukluktan Ordu Komutanlığına*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2014.
- BAYAR, M. Hikmet, *Yarım asırlık asker I: Askeri öğrencilik ve subaylık dönemi*, 'O' Kitaplar, İstanbul 2006.

80 Serra, a.g.e., ss. 85, 119-121; 229.

81 Boëne, a.g.e., s.23; Serra, a.g.e., ss. 55-56;87.

- BİLGET, Vedii, *1968-1978 Sürecinde Türkiye'nin Sorunları .zerine İnceleme*, Kastaş, İstanbul 2012
- BİRAND, Mehmet Ali, *Emret Komutanım*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1986
- BLAND, Douglas, L., "Patterns in Liberal Democratic Civil-Military Relations," *Armed Forces and Society*, Summer 2001, Cilt: 27, No: 4, ss. 525-540
- BLAND, Douglas L., "A Unified Theory of Civil-Military Relations", *Armed Forces @ Society*, 1999, Cilt: 26, Sayı:1, ss. 7-26.
- BÖENE, Bernard, , "Teaching Sociology at Saint-Cyr, 1983-2004 and Beyond", *Armed Forces @ Society*, 2008, Cilt:35, Sayı:1, ss.16-35.
- CEMAL, Hasan, *Türkiye'nin Asker Sorunu, Ey Asker Siyasete Karışma! Doğan Kitap, İstanbul 2010.*
- CİZRE, Ü. "Problems of Democratic Governance of Civil Military Relations in Turkey and the European Union Enlargement Zone", *European Journal of Political Research*, 2004, Cilt:43, Sayı:1, ss. 107-125.
- CİZRE, Ümit, "The Anatomy of the Turkish Military's Autonomy," *Comparative Politics*, 1997, Cilt: 29, Sayı: 2, ss.151-166
- ÇOLAK, Yılmaz, *Türkiye'de Devletin Kimlik Krizi ve Çeşitlilik: Yeni-Osmanlıcı, İslamcı ve Kürtçü Meydan Okumalar*, Kadim, Ankara Mayıs 2010.
- DEMİREL, Tanel, "Civil-Military Relations in Turkey: Two Patterns of Civilian Behavior Towards the Military", *Turkish Studies*, 2003, Cilt:4, Sayı:3, ss. 1-25.
- DEMİREL, Tanel, "Soldiers and Civilians: The Dilemma of Turkish Democracy." *Middle Eastern Studies*, 2004, Cilt:40, Sayı:1, ss. 389-406.
- DEMİREL, Tanel, "Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Toplumsal Meşruiyeti Üzerine" Ahmet İnel ve Ali Bayramoğlu (ed.) içerisinde, *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu*, Birikim, İstanbul 2009.
- DİLİPAK, Abdurrahman, Darbe ve Muhtıraları Araştırma Komisyonu Görüşme Tutanakları, http://www.tbmm.gov.tr/arastirma_komisyonlari/darbe_muhtira/docs/tutanak_son/28_subat_alt_komisyonu/28_subat_alt_komisyonu/03.10.2012/Abdurrahman%20Dilipak-03.10.2012.pdf
- DONAT, Yavuz, Darbe ve Muhtıraları Araştırma Komisyonu Görüşme Tutanakları, https://www.tbmm.gov.tr/arastirma_komisyonlari/darbe_muhtira/docs/tutanak_son/28_subat_alt_komisyonu/28_subat_alt_komisyonu/02.10.2012/Yavuz%20Donat-02.10.2012.pdf,
- DUNLAP, Charles J. Jr., "The Origins of the American Military Coup of 1973", *Parameters*, Winter 1992-1993.
- ERGÜL, Yalçın, *Bir Komutanın Not Defteri*, Ka Kitap, İstanbul 2014
- ERKANLI, Orhan, *Anılar... Sorunlar... Sorumlular*, Baha Matbaası, İstanbul 1972.
- 'Ertuğrul Özkök: Pişmanım', *Milliyet*, 4 Ekim 2012, <http://www.milliyet.com.tr/ertugrul-ozkok-pismanim-siyaset-1606568/> (erişim: 17.09.2016).
- ESİN, Numan, *Devrim ve Demokrasi: Bir 27 Mayısçının Anıları*, Doğan Kitap, İstanbul 2005
- FARCAU, Bruce W, *The Coup: Tactics in the Seizure of Power*, Praeger 1994.
- FEAVER, Peter D., "Civil-Military Relations", *Annual Review of Political Science*, 1999, Cilt: 2, ss.211-241.
- GÜRSOY, Yaprak, "The Changing Role of the Military in Turkish Politics: Democratization through Coup Plots?", *Democratization*, 2012, Cilt: 19, Sayı: 4, ss. 735-760.

- HALE, William, *Turkish Politics and the Military*, Routledge, London, New York 1994
- HEPER, Metin, "Consolidating Turkish Democracy", *Journal of Democracy*, 1992, Cilt: 3, Sayı: 2, ss. 105-117
- HEPER, Metin, "The Justice and Development Party Government and Military in Turkey," *Turkish Studies*, 2005, Cilt: 6, Sayı: 2, ss. 215-231
- İlker Başbuğ: KHK'lerle TSK'nın yapılanmasının bozulması doğru değil', *T24*, 1 Ağustos 2016, <http://t24.com.tr/haber/ilker-basbug-khklerle-tsknin-yapilanmasinin-bozulmasi-dogru-degil,352954> (erişim: 18.11.2016).
- İLTER, Zeki, *Bir Ömür Boyu Askerlik 1919-1972*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2003.
- İNAN, K. (2010). *Bir Ömür*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- JENKINS, Gareth, *Context and Circumstance, Turkish Military and Politics*, Oxford University Press, Oxford 2001.
- KARAKATSANİS, N. (1997). "Do Attitudes Matter? The Military and Democratic Consolidation in Greece" *Armed Forces & Society*, 1997, Cilt:24, Sayı:2, ss. 289-313.
- KİNZER, Stephen, *Crescent and Star: Turkey Between Two Worlds*, Farrar, Straus and Giroux, 2008.
- KİYAT, Atilla, *Üç Yıldız Bir Penaltı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- MANIRUZZAMAN, Talukder, *Military Withdrawal from Politics: A Comparative Study*, Ballinger Publishing Company, Cambridge, Massachusetts 1987.
- NARLI, Nilüfer, "Transparency-Building in the Defence Sector and the EU Reforms in Turkey," Sami Faltas ve Sander Jansen (eds.), *Harmonie Paper 19: Governance and the Military: Perspectives for Change in Turkey* (Netherlands: Centre for European Security Studies, 2006 içerisinde).
- Nilüfer Narlı, "Concordance and Discordance in Turkish Civil-Military Relations, 1980-2002," *Turkish Studies*, 2011, Cilt: 12, Sayı: 2, ss.215-225
- NORDLINGER, Eric A, *Soldiers in Politics: Military Coups and Governments*, Prentice-Hall, New Jersey 1977.
- OKAN, Acar, *İsmi Lazım Değil: Hatırladıklarım, Kırk Ambar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015
- ÖZKÖK, Hilmi, Darbe ve Muhtıraları Araştırma Komisyonu Görüşme Tutanaqları, https://www.tbmm.gov.tr/arastirma_komisyonlari/darbe_muhtira/docs/tutanak_son/12_eylul_alt_komisyonu/12_eylul_alt_komisyonu/04.10.2012/Hilmi%20Özkök-04.10.2012.pdf.
- ÖZTÜRK, Saygı, *Belgelerle 28 Şubat Dünden Bugüne*, Doğan Kitap, İstanbul 2013
- PEKİN, İsmail Hakkı ve YAVUZ, Ahmet, *Asker ve Siyaset: Osmanlı'dan Günümüze Sivil-Asker İlişkileri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014
- PINCH, Franklin C. ve OUELLET, Eric, "Sociology in the Canadian Military Academy Curriculum" *Armed Forces and Society*, 2008, Cilt:35, Sayı:1, ss. 71-90
- ROUQUÍÉ, Alain, "Demilitarization and Military-Dominated Polities" Abraham F. Lowenthal ve J. Samuel Fitch (eds) içerisinde, *Armies & Politics in Latin America*, Holmes & Meier, New York & London 1986, ss. 444-477
- SARIGİL, Z. (2007). Europeanization as Institutional change: The Case of the Turkish Military. *Mediterranean Politics*, 2007, Cilt:12, Sayı:1, ss. 39-57.
- SARIGİL, Zeki, "The Turkish Military: Principal or Agent?", *Armed Forces & Society*, 2014, Cilt: 40, Sayı:1, ss.168-190

- SARIGİL, Zeki, "Civil-Military Relations beyond Dichotomy: With Special Reference to Turkey", *Turkish Studies*, 2011, Cilt:12, Sayı:2, ss. 265-278
- SAYIN, Çağkan, "Exploring the Military Mindset: Phenomenological Insights for the Security Sector Reform in Turkey," *New Perspectives on Turkey*, 2010, Cilt: 43, ss. 97-133.
- SCHEIN, Edgar H., *Organizational Culture and Leadership*, Jossey-Bass Publishers, London 1985
- SERRA, Narcis, *Demokratikleşme Sürecinde Ordu: Silahlı Kuvvetlerin Demokratik Reformu Üzerine Düşünceler*, çev. Şahika Tokel, İletişim, İstanbul 2011.
- SHAH, Aqil, "Getting the Military out of Pakistani Politics", *Foreign Affairs*, May/June 2011, Cilt: 90, Sayı: 3.,
- STEPAN, Alfred, "The New Professionalism of Internal Warfare and Military Role Expansion", A. F. Lowenthal, & J. S. Fitch (Eds.) içerisinde, *Armies and politics in Latin America* (pp. 134-150), Holmes & Meier, New York and London 1986.
- STIEHM, Judith Hicks, "Civil-Military Relations in War College Curricula", *Armed Forces & Society*, Winter 2001, Cilt: 27, Sayı: 2, ss. 273-294
- TAYLOR, Brian D., "Russia's Passive Army: Rethinking Military Coups", *Comparative Political Studies*, 2001, Cilt: 34, Sayı: 8, ss. 924-952.
- TEZKAN, Yılmaz, *Hayatımdan İzler: Türkiye'de Asker Olmak Zor İştir* İlke Yayınları, İstanbul 2013
- 'TSK, Devletin İskeletidir Mesajı', *Milliyet*, 28 Ocak 2004, <http://www.milliyet.com.tr/tsk--devletin-iskeletidir-mesaji/siyaset/haberdetayarsiv/28.01.2004/25102/default.htm> (erişim: 06.01.2017)
- TUSALEM, Rollin F., "Bringing the military back in: The politicisation of the military and its effect on democratic consolidation", *International Political Science Review*, 2014, Cilt: 35, Sayı:4, ss. 482-501.
- ULUÇAKAR, Mustafa ve ÇAĞLAR, Ali, "Turkish Professional Military Education and Civilian Control", *Bilgi*, 2016, Sayı: 79, ss. 173-198
- WELCH, Claude E. Jr, *Civilian Control of the Military: Theory and Cases from Developing Countries*, State University of New York Press, Albany 1976
- YILDIZ, Ahmet, *İhtilalin İçinden: Anılar, Değerlendirmeler*, Alan Yayıncılık, İstanbul 2001
- YİRMİBEŞOĞLU, Sabri, *Askeri ve Siyasi Anılarım*, 2 Cilt, Kastaş Yayınları, İstanbul 1999.
- 'Zehir Zemberek Veda', *Hürriyet*, 28 Ağustos 1999, <http://www.hurriyet.com.tr/zehir-zemberek-veda-39098616> (erişim: 29.12.2016)